

**Олена Григорівна Митрофанова (Херсонський державний університет,
Україна)**

Природа семантико-синтаксичної категорії валентності

Матеріали междунар. науч.-практ. конф. “Современные процессы межкультурного взаимодействия и языковая практика” (Тирасполь, 20-21 сентября 2005 г.). – Тирасполь: ПГУ, 2005. – С.172-174.

Проблема валентності є однією з центральних у сучасних лінгвістичних дослідженнях. Значним внеском у розробку цієї проблеми є праці В.Г. Адмоні, Й.Ф.Андерша, І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, А.П.Загнітка, Г.О.Золотової, Н.Л.Іваницької, В.М.Русанівського, М.І.Степаненка, М.Д.Степанової та інших дослідників. Посилений інтерес до валентності у мовознавстві пояснюється тим, що “основним виразником структури пропозиції є предикат, який містить у собі макет майбутнього речення і програмує набір позицій для семантичних наповнювачів” [Леута, 1988: 25]. Тобто валентність предиката як властивість дієслова “прогнозувати кількість аргументів, їх якість, відношення між ними і детермінувати форму їх вираження” [Загнітко, 1996: 190], установлює порядок заповнення семантичних позицій у синтаксичних конструкціях і перебуває на межі граматики і лексикології, синтаксису і семантики [Леута, 1988: 26].

Поняття валентності виникло у зв’язку з розвитком дієслівних категорій. Уперше виділив і обґрунтував його Л.Теньєр, уважаючи валентність тільки властивістю дієслова. Учений аналізує валентність дієслів з кількісного погляду, “поділяючи їх на чотири групи залежно від того, вимагають вони одного, двох чи трьох “обов’язкових партнерів” чи не вимагають жодного” [Леута, 1988: 26]. Отже, за Л. Теньєром, валентність слід розглядати як зв’язок дієслова з певною кількістю “порожніх клітин”, “вакансій”, які повинні бути заповнені відповідними актантами. Число актантів, якими здатне керувати дієслово і складає сутність валентності [Теньєр, 1988: 250]. Актантами вчений називав “особи чи предмети, що тією чи іншою мірою беруть участь у процесі”, кількісно обмежуючи їх до трьох елементів. Дієслова без актантів виражають процес, що розгортається сам по собі і не має учасників. До цієї групи він зараховував перш за все дієслова на позначення станів природи чи атмосферних явищ. Усі інші компоненти речення учений зараховує до сирконстантів, що виражають обставини, за яких розгортається дія і виражаються найчастіше прислівниками [Теньєр, 1988: 138].

У пізніших лінгвістичних дослідженнях кількість можливих аргументів збільшувалася, наприклад, за рахунок обставинних детермінантів, які основоположник теорії валентності не вважав обов’язково програмованими семантикою дієслова [Теньєр, 1988: 138]. Частіше ж обставини, які в семантичному плані репрезентують згорнуті предикати, можуть бути відсутніми в реченні, або ж входить до структур у необмеженій кількості. За винятком невеликої групи лексем, які обов’язково вимагають поширення структури речення обставинами (*опинятися, перебувати, протікати* і под.), основна маса дієслів їх не передбачає [Леута, 1988: 28].

У російському мовознавстві вперше термін “валентність” використав С.Д.Кацнельсон, застосовуючи його в більш широкому обсязі. Він називав валентністю “експліцитно чи імпліцитно виражену значенням слова вказівку на необхідність поповнення його словами певних типів у реченні” [Кацнельсон, 1987: 21]. З огляду на це валентністю, на думку вченого, наділені не всі повнозначні слова, а лише ті з них, що висвітлюють неповноту висловлення і вимагають доповнення у висловленні.

Попри те, що введення терміна валентність у мовознавство безпосередньо пов'язане з дієсловом, у сучасних лінгвістичних дослідженнях валентність іноді розглядається як властивість, що “характеризує одиниці різних рівнів мови (фонемі, морфемі, усі повнозначні слова, елементарні речення у структурі складних)” [Гонтар, 1995: 17]. Але проблема морфологічної віднесеності валентності залишається нерозв'язаною, оскільки ні представники напряму, який кваліфікує валентність як виняткову особливість дієслова, ні їх опоненти, які переносять валентність на інші частини мови не змогли переконливо обґрунтувати свій підхід до розгляду цього питання [Леута, 1988: 27].

За нашими спостереженнями, найприйнятнішим у сучасному мовознавстві є погляд на дієслово як головного носія валентності в реченні. Інші ж носії валентності (наприклад, прикметники, віддієслівні та відприкметникові іменники), як стверджує І.Р.Вихованець, набувають валентнісних властивостей лише у зв'язку з дієсловом (прикметники – в результаті переміщення в предикативну позицію, іменники – як похідні від дієслів і предикативних прикметників, тобто синтаксичних аналітичних дієслів, слова) [Вихованець, 1988 Б: 108]. Отже, валентність дієслова, що визначається його семантикою, як бачимо, тісно пов'язана із синтаксичними функціями дієслова-предиката. Саме ця функція дієслова (бути ознаковим словом, центральною одиницею валентної моделі речення) дозволяє твердити про валентність інших повнозначних слів. Тобто валентність прикметника пропонується кваліфікувати не як властивість семантичної одиниці, а як властивість одиниці синтаксису, тобто прикметникова валентність ґрунтується на його синтаксичних функціях. При цьому прикметники повинні аналізуватися у вторинній синтаксичній функції – у функції предиката, а також братися до уваги ті прикметники, які є похідними від перехідних дієслів, тобто ті, в основі яких лежить дія. Це вагомий аргумент на користь того, що валентність властива дієслову, для якого функція предиката є первинною, а інші повнозначні слова можуть набувати валентності лише у зв'язку з дієсловом. Таким чином, валентність визначається властивістю дієслова-предиката, в інших повнозначних словах, вона опосередкована дієсловом і його первинною функцією предиката [Гонтар, 1995: 19].

У наукових джерелах простежуємо істотні відмінності у характеристиці валентності як лінгвістичного явища. Одні мовознавці вбачають безпосередній зв'язок валентності як з лексикою, так і з синтаксисом і з огляду на це вважають валентність “точкою перетину синтаксису і лексичної семантики” [Вихованець, 1988 Б: 109], оскільки лексичне значення слова окреслює найсуттєвіші умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних конструкціях. “Валентна сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих знакових слів (переважно дієслів) і пасивної валентності залежних (у типових випадках іменників-назв конкретних предметів)” [Вихованець, 1988 А: 45]. Інші ж визначають валентність лише як властивості значення самого слова і тому розглядають її як семантичну величину [Загнітко, 1990: 3]. Так А.П.Загнітко вважає, що валентність дієслова закладена в його семантиці і є віртуальною приналежністю лексеми, тому “прогнозованість аргументів простежується на рівні семантичної структури лексеми, в якій містяться відповідні синтагматичні семи, що вимагають своєї наступної наповнюваності на рівні речення” [Загнітко, 1996: 297]. Але вчений також відзначає, що “валентність дієслова реалізується в синтаксисі і позбавлена експліцитних експонентів на рівні дієслівної лексеми, набуваючи їх щоразу у відмінкових формах” [Загнітко, 1996: 297].

Найприйнятнішим у сучасному мовознавстві залишається погляд на валентність як “уміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категоріально цілком визначене повнозначне слово”

[Кацнельсон, 1987: 20]. Таке визначення репрезентує обсяжність категоріального значення валентності, “неможливість його звуження тільки до протиставлення особливостей перехідності / неперехідності дієслова і свідчить про необхідність розглядати семантико-синтаксичну валентність у двох вимірах: “власне-семантичному і формально-синтаксичному” [Загнітко, 1990:3; Гонтар, 1995: 19].

Чинники сполучуваності дієслів з іншими частинами мови в складі синтаксичних структур є основою не лише теорії валентності, але й теорії інтенції дієслівної дії. Зазначимо, що німецькі, французькі та російські мовознавці у своїх дослідженнях спираються на теорію валентності, а теорія інтенції дієслівної дії набула значного поширення в словацькій граматичній школі [Леута, 1988: 29].

Основоположником цієї теорії є Е. Пауліні, який уперше описав інтенційні характеристики дієслівної системи на матеріалі словацького дієслова. Суть її полягає в тому, що кожна дієслівна дія звідкись виходить (або нізвідки не виходить) і кудись спрямована (або нікуди не спрямована). Найбільш значимими, за такого підходу, виявляються субстанції, між якими проходить дієслівна дія – вихідна і мети. Аналіз дієслів з погляду інтенції передбачає передусім виявлення того, потребує чи ні дієслово формалізованого вираження обох цих субстанцій чи якоїсь однієї з них. При цьому вихідна субстанція – це відправна точка дієслівної дії, з якої виходить дія, і в реченні вона виконує роль граматичного суб’єкта. Субстанція мети – та, на яку переходить чи спрямована дія, і в реченні – граматичний об’єкт. За наявності / відсутності цих субстанцій у реченні і визначається так звана “інтенційна цінність” дієслів, при цьому виділяється “інтенція справа” та “інтенція зліва” [Леута, 1988: 30].

Під “інтенцією зліва” розуміється зумовленість семантикою дієслова в конкретному значенні при собі суб’єкта, тобто граматичного підмета. За наявності / відсутності інтенції зліва дієслова поділяються на дві групи: суб’єктні (в традиційній граматиці особові) та безсуб’єктні (безособові). “Інтенція справа” – обов’язковість / факультативність об’єкта, тобто граматичного додатка. З погляду синтаксичної кваліфікації питання полягає у протиставленні граматичного суб’єкта речення граматичному об’єкту [Леута, 1988: 30].

Теорія інтенції дієслівної дії має багато спільного з теорією валентності, тому що вивчають умови сполучуваності дієслів з іншими частинами мови, наголошують на визначальній ролі дієслова у формуванні синтаксичної структури. Водночас, вони мають багато відмінного у формах кваліфікації і опису однакових лінгвістичних фактів.

Валентнісна диференціація ґрунтується на поділі дієслів на групи за набором необхідних аргументів. Тобто семантичні характеристики аргументів урахуються після їх кількісної характеристики. Основним критерієм кваліфікації дієслів за теорією інтенції маніфестується конкретизація їх семантичних поширювачів, не зважаючи на кількість аргументів.

Згідно з вербоцентричною теорією дієслівні предикати відіграють основну роль у формуванні структури речення. Найважливішими при цьому виступають валентнісні та інтенційні характеристики, бо в них запрограмовано макет майбутнього речення як з кількісного, так і з якісного погляду” [Леута, 1988: 31].

У науковому лінгвістичному доробку наявне й інше розуміння поняття валентності й інтенції. Так, Й.Ф.Андерш під валентністю розуміє “властивість дієслова відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні”, а інтенція, на думку вченого, - “здатність дієслова задавати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на семантико-синтаксичному рівні” [Андерш, 1987: 17]. Як бачимо, валентно-інтенційний потенціал конкретного дієслова, ужитого в певному значенні, створює сукупність усіх його функціонально-синтаксичних (валентних) і

функціонально-семантичних (інтенційних) позицій і саме він характеризує дієслово в плані системи мови. У мовленні зазначений потенціал може реалізуватися повністю або лише частково; не реалізовані в мовленні позиції мають потенційний характер [Андерш, 1987: 18].

Як відзначалося, поняття валентності, уведене в науковий обіг Л.Теньєром у зв'язку з розвитком дієслівних категорій, спочатку пов'язувалось лише з синтаксичним рівнем мови. Однак з розвитком лінгвістичної науки до сфери валентнісного аналізу почали залучати й інші частини мови, що набувають валентнісних властивостей за умови переміщення у вторинну для них предикативну позицію в реченні або як похідні від дієслів (тобто ті, в основі яких лежить дія). За такого підходу валентність слова зумовлена його семантикою і реалізується в синтаксичній позиції предиката. Звідси семантичну сутність валентності становить “здатність чи нездатність одиниць мови, наділених планом змісту, вступати в регульовані синтаксичною нормою зв'язки з іншими одиницями” [Степаненко, 1997: 14]. Причому валентністю предиката програмується не лише синтаксична функція і семантичний зміст партнерів, а й їх граматична форма, що і становить сутність синтаксичної валентності. Тобто “призначення останньої – встановлення відповідно до чинних морфологічних і синтаксичних законів граматичної залежності між носієм валентності та валентним партнером” [Степаненко, 1997: 14]. Іншими словами, синтаксична валентність репрезентує потенційну властивість слова сполучатися з іншими на рівні лексико-граматичних розрядів і реалізує побудову конструкцій відповідним оформленням лексем.

Формальна валентність, на думку С.Д.Кацнельсона, пов'язана з певною словоформою і зумовлена елементами синтетичної морфології в даній мові. Смилова ж валентність залежить виключно від значення слова і тому не підлягає законам морфології. Отже, наголошує учений, формальна валентність (синтаксична) не завжди збігається з смисловою (семантичною), оскільки остання залишається однаковою в усіх мовах, на відміну від першої, яка є специфічною для кожної мови і залежить від її граматичної організації [Кацнельсон, 1987: 21].

Як зазначає А.П.Загнітко, у системі мови власне-семантична валентність найпошлідовніше висвітлюється у процесі трансформації дієслова в похідні іменники або інші частини мови в результаті виконання ними неспеціалізованих синтаксичних функцій. Зумовлені семантикою дієслова гнізда займають відповідні іменникові форми, що відзначаються спеціалізованістю відмінкових функцій, тобто заповнення позицій підмета або керованого другорядного члена речення відмінковими формами власне-іменників і становлять сутність формально-синтаксичної валентності предикатного знака [Загнітко, 1996: 277]. Таким чином, формальна валентність, репрезентована в структурі речення – це “поверхнева синтаксична інтерпретація” власне-семантичної (смилової) валентності, що окреслює спосіб і форму вираження непредикатних компонентів речення. За влучним визначенням С.Д.Кацнельсона, синтаксична валентність найзагальніша, і саме тому вона не забезпечує істинності висловлення сама по собі, а вимагає подальшої перевірки [Кацнельсон, 1987: 31].

З огляду на зазначене є всі підстави вважати валентність семантико-синтаксичною категорією дієслова як основного носія валентності в реченні, оскільки валентність, як зазначає М.І.Степаненко, становить саме ту галузь, у якій діалектично взаємодіють чинники семантичного і граматичного порядку. Адже синтаксичні функції лексем, що належать до різних лексико-граматичних розрядів, устанавлюються їх семантикою, яка в свою чергу зазнає впливу синтаксичної поведінки лексичних одиниць [Степаненко, 1997: 16]. Таким чином, доходимо висновку, що лексеми вступають у семантико-синтаксичні відношення з урахуванням закономірностей, що

притаманні семантичній і граматичній системам мови. У складному семантико-граматичному механізмі валентності переважає план змісту, що охоплює власне семантичні, та лексико-, фразеолого-, стилістико-семантичні характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й.Ф. Синтаксико-семантичне моделювання простого речення (на мат-лі чеської та української мов) // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. – К.: Наук. думка, 1987. – С.97 (2)
2. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови // Мовознавство. – 1988. - №2. – С.44-51 (14)
3. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с. (15)
4. Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. - № 2-3. – С.17-21 (111)
5. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К.: НМК ВО, 1990. – 64 с. (164)
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк, 1996. – 437 с. (232)
7. Кацнельсон С.Д. К понятію типів валентности // Вопр. языкознания. – 1987. - №3 – С. 20-33 (113)
8. Леута О.І. Валентнісно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур // Проблеми граматики і лексикології української мови. – Київ: НПУ ім. Драгоманова. – 1988. – С. 25-31 (125)
9. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. – К., 1997. – 216 с. (66)
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с. (34)